UOT 94(479.24)
https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.2.38

TARİXİ FOTOŞƏKİL ƏN YAXŞI TƏDQİQAT ƏSƏRİDİR

A HISTORICAL PHOTOGRAPH IS THE BEST RESEARCH SOURCE

Musa RƏHİMOĞLU-QULİYEV*

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının məsafəcə yaxın və qohum xanlıqlar olmasından, onlar arasında yaxın diplomatik münasibətlərdən danışılır. Buna əsas səbəb İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının qohumluqları olmuşdur.

Cəmşid Naxçıvanski Muzeyindən tapdığımız bir tarixi fotoşəkil dediklərimizi təsdiqləyir.

Məqalədə həmçinin fotoşəkildə olan İrəvan və Naxçıvan xanlarının ,onların ailə üzvlərinin adları təyin edilmişdir. Xanlar haqqında məlumat da verilmişdir. Fofoşəklin tədqiqində Türkiyəli Turhan Turqut (İrəvan xanı Həsən xanın nəvəsi) köməklik etmişdir.

Açar sözlər: *İrəvan, Naxçıvan, Abbasqulu xan İrəvanski, Fəxrəntac xanım, Bəhram xan Naxçıvanski, Rəhim xan və Cəfərqulu xan Naxçıvanskilər.*

ABSTRACT

The Iravan and Nakhchivan khanates were geographically close and kin-related khanates. Close diplomatic relations existed between these khanates. The main reason for this was the kinship between the Iravan and Nakhchivan khanates. A historical photograph that we found in the Jamshid Nakhchivanski Museum confirms these statements.

In the article, the names of the khans of Iravan and Nakhchivan and their family members depicted in that photograph have been identified. Information about the khans is provided as well.

Turhan Turgut from Türkiye, the grandson of Hasan Khan of the Iravan Khanate, contributed to the study of the photograph.

Keywords: *Iravan, Nakhchivan, Abbasgulu khan Iravanski, Fakhrantaj khanum, Bahram khan Nakhchivanski, Rahim khan and Jafargulu khan Nakhchivanskis.*

GİRİŞ

Görkəmli sərkərdə Cəmşid Naxçıvanskinin Naxçıvan şəhərindəki ev-muzeyində orijinal bir fotoşəkil var. Bu tarixi fotoşəkli ilk dəfə 2004-cü ildə "Şərq qapısı" qəzetində çap etdirmişik (Quliyev, 2004, 31 avqust). Elə həmin yazıda bildirmişdik ki, bu fotoşəkillə bağlı araşdırmalara başlamışıq. İndiyədək bir çox kitablarda, jurnallarda və muzeylərdə maraqla qarşılanan bu fotoşəkildəki şəxsiyyətlərin bir neçəsi dəqiqləşsə də, axtarışlara, araşdırmalara son nöqtə qoyulmamışdı. Biz istəyirdik, şəxsiyyətlərin kimliyi dəqiq müəyyənləşdirilsin. Çünki bir çox müəlliflər fotodakı şəxsləri düzgün adlandırmırlar.

Qeyd edək ki, axtarışlarımızın uğurlu nəticələnməsinə "Avrasiya Gündəliyi" portalındakı müsahibə səbəb oldu. 2016-cı ilin iyun ayında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayı keçirildi. Qurultaya gələn nümayəndələrdən biri də İrəvan xanlarının qürbətdə yaşayan varislərindən olan Turhan Turqut idi. Onun "Avrasiya Gündəliyi" portalında müsahibəsi çox maraqla qarşılanmışdı.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: kuliyevm@yandex.ru
ORCID: 0009-0002-2952-4097

Turhan Turqutun müsahibəsi, bir növ, ümumi xarakter daşıyırdı. Yəni o, İrəvan xanlarının şəcərəsinin dərinliyinə getməyərək bəzi maraqlı, vacib məqamlardan söhbət açmışdı. Məqalədə bəzi məsələlərə daha ətraflı aydınlıq gətirmək üçün İrəvan xanlığının tarixinə azacıq da olsa, ekskurs edək.

ƏSAS HİSSƏ

Bir çox arxiv mənbələrindən və İrəvan xanlığına aid yazılmış kitablardan məlum olur ki, Həsənəli xan Qacar 1755-1759-cu illərdə İrəvan xanlığını idarə etmişdir. Həsənəli xanın İrəvanın yerli Qacarlarından olduğu haqda məlumatı bir çox mənbələr təsdiqləyir. Və oradaca qeyd edilmişdir ki, Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan hakimi olmuş və şah tərəfindən cəzalandirilaraq hər iki gözü çıxarılmışdı. 1759-1760-cı illərdə onu qardaşı Hüseynəli xan Qacar əvəz etmişdir [İrəvan xanlığı, 2009: 53].

Buradaca bir haşiyə çıxmaq maraqlı olardı. Şəcərəşünas alim Ənvər Çingizoğlu yazır: "Həsənəli xan İrəvanı yenidən qurmuş, iqtisadiyyatını dirçəltmiş, əhalisini yaxşı yaşamla təmin etmişdi. Həsənəli xanın Məhəmməd xan, Məhəmmədəli xan adlı oğulları vardı" [Çingizoğlu, 2007: 72].

Ənvər Çingizoğlu məqaləsini farsdilli sənədlər əsasında hazırladığından buradakı məlumatlar yenidir. Onun yazdığından məlum olur ki, 1827-ci ilin iyununda Naxçıvandakı Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdə 4 min bəxtiyarı və azərbaycanlı sərbazlara Məhəmməd xan başçılıq edirmiş. Rusiya qoşunları qalanı tutandan sonra onu da Tiflisə əsir aparmışdılar [Çingizoğlu, 2007: 72-73]. Müəllifin fikri yanlışdır. Abbasabad qalasında gedən döyüşlərə Məhəmmədemin xan başçılıq edib [Потто, 1994: 90].

Ə.Çingizoğlu Həsənəli xanın və Hüseynəli xanın atasının Xəlil xan olduğunu da qeyd etmişdir. Bu, həmin Xəlil xandır ki, 1751-1755-ci illərdə İrəvana xanlıq etmişdir [Çingizoğlu, 2007: 71].

İrəvan şəhərində anadan olan Hüseynəli xan mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. O, qurucu, səxavətli bir xan olmuşdur. Hətta o, İrəvan şəhərini yenidən qurmaq üçün Xoy xanlığının baş memarı Mirzə Cəfəri İrəvana dəvət etmişdi. Bu haqda "İrəvan xanlarının diplomatik məktubları" külliyyatında ətraflı məlumat vardır. Görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoylu məşhur Yeni Xan Sarayını tikmişdir [İrəvan xanlığı, 2009: 193].

Azərbaycan memarlığının nadir incilərindən olan Göy məscidi Hüseynəli xan tikdirdiyi üçün onun şərəfinə hələ sağlığında və sonralar da bu məscid Hüseynəli xan məscidi adlanırdı. Həmin məscidi 1988-ci ildə erməni vandalları yandırmışlar.

1783-cü il noyabrın 9-da qiyamçılar Hüseynəli xanı öldürmüşlər [İrəvan xanlığı, 2009: 53].

Hüseynəli xan Naxçıvan xanı I Kalbalı xanın və Xoy xanı Əhməd xanın qayınatası idi. Hüseynəli xanın Qulaməli xan və Məhəmməd xan, Məhəmmədqulu xan adlı oğulları [İrəvan xanlığı, 2009: 72], Tükəzban xanım [Quliyev, 2013: 58] və Səltənət xanım [Quliyev, 2013: 40] adlı qızları olmuşdur. Səltənət xanım Əhməd xanın vəfatından sonra Cəfərqulu Xan Xoyski ilə ailə qurub [Quliyev, 2013: 40]. Qulaməli xanın 15 yaşı vardı. Atasının ölümündən sonra onu xanlıq taxtına əyləşdirmişlər. Və o, cəmi 8 ay hakimiyyətdə qala bilmişdir. 1783-cü ildə hakimiyyətə gəlsə də, 1784-cü ilin yayında saray çevrilişi zamanı qətl edilmişdir. Onun yerinə 12 yaşlı Məhəmməd xan (bəzi mənbələrdə Məhəmmədhüseyn yazılıb – müəllif) təyin olunmuşdur [İrəvan xanlığı, 2009: 54]. Məhəmməd xan da atası Hüseynəli xan kimi qurucu və xeyirxah bir xan olmuşdur. O, kürəkənləri naxçıvanlı I Kalbalı xanla çox vaxt eyni diplomatiya apardığından Fətəli şahın qəzəbinə gəlmiş və 1806-cı ildə tutulub Tehran həbsxanasına aparılmışdı. Qeyd edək ki, o, hələ Ağa Məhəmməd şah Qacarın da hakimiyyəti dövründə həbs edilmişdi [Бутков, 1869: 428]. Sənədlərin dili ilə desək, Məhəmməd xan 1784-cü ildən 1805-ci ilin iyununa qədər İrəvana xanlıq etmişdir (1797-ci ildə üçaylıq fasilə olub) [İrəvan xanlığı, 2009: 56].

Məhəmməd xanın Rzaqulu xan, Həsənəli xan, Hüseynəli xan və Məhəmmədhüseyn xan adlı oğulları olmuşdur.

Ənvər Çingizoğlunun yazdığına görə, onların üçü şair olub [Çingizoğlu, 2007: 73-76]. Qeyd edək ki, Xəlil xanın 3-cü oğlu Məhəmmədhəsən xanı 1783-cü ildə qardaşı Hüseynəli xanla birlikdə öldürmüşlər.

Ənvər Çingizoğlunun araşdırmalarında İrəvan Qacarlarının bu qolu Ziyadlılar kimi qeyd olunmuşdur [Çingizoğlu, 2007: 71]. Bəzi kitablarda onlar Dəvəli Qacarlar kimi yazılmışdır [Каджар, 2001: 63]. Xarici ölkələrdə yaşayan varislər isə Turqutlar olduqlarını yazırlar. Araşdırmalar göstərir ki, İrəvanlı Hüseynəli xan Dəvəli Qacarlardandır. İrəvan xanlığında Dəvəli şəhəri olub və sovet hakimiyyəti illərində bu şəhəri Ararat adlandırıblar.

1806-cı ilin dekabrından 1827-ci il oktyabrın 13-dək İrəvana xanlıq edən Hüseynqulu xan Qacarın Hüseynəli xanla qohumluğuna gəldikdə isə o, Məhəmməd xanın qızı Hacıbəyimlə evlənmişdi.

Gürcüstan Milli Arxivində İrəvan xanı Məhəmməd xanın qardaşı Məmmədqulu xana məxsus olan bir arxiv qovluğunda onun hərbçi olması haqda məlumat vardır. Həmin sənəddən məlum olur ki, hərbi rütbəsi kapitandır. İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra da İrəvanda yaşamış və xanlıq titulunu ondan almamışlar. Qeyd edək ki, ona məxsus arxiv işinin üzərində "Kapitan Məmmədqulu xan" yazılmışdır.

Məmmədqulu xanın oğlanlarından biri Mehbalı xan olub. Bəzən sənədlərdə Möhbalı, Möhübəli xan kimi də qeydlərə rast gəlinir [Gürcüstan Milli Arxivi, v. 1-4].

Naxçıvan tarixinin XIX yüzilliyin ikinci yarısından üzübəri açılmamış səhifələrini araşdırarkən İrəvan xanlarının varislərindən olan Abbasqulu xan İrəvanskinin adına tez-tez rast gəlirik. Bizim araşdırdığımız fotoşəkildə Abbasqulu xan İrəvanski ortada əyləşmişdir.

Abbasqulu xan Mehbalı xan oğlu, təxminən, 1830-cu ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. Babası Məmmədqulu xan 1846-cı ildə vəfat edəndə Abbasqulu xanın 16 yaşı vardı. Abbasqulu xan gənc yaşlarından İrəvan quberniyasında nüfuzlu şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun İrəvan şəhərində 1860-cı ildən gördüyü işlər haqqında o dövrün mətbuatı da ətraflı məlumat verir. Abbasqulu xan dövrünün ziyalısı kimi tanınmış, İrəvan Şəhər Dumasına üzv seçilmişdir (1882-1899). O, maarifçilik işlərində də öz maddi köməyini əsirgəməmişdir. Abbasqulu xan İrəvan rus-türk məktəblərinin fəxri nəzarətçisi vəzifəsini daşımaqla bərabər, xeyriyyəçilik də etmişdir. Onun haqqında "Qafqaz təqvimi"ndə və "Qafqaz" qəzetində belə materiallara daha çox rast gəlinir [Zeynalov, 1999: 61-65].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İrəvanın Dəvəli Qacarlarını Naxçıvanın Kəngərli xanları ilə qohumluq telləri bağlayır. Abbasqulu xanın da həyat yoldaşlarından ikisi Naxçıvandan olmuşdur: general İsmayıl xanın qızı Tərlan xanım və general-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanskinin qızı Zərrintac bəyim [Нагдалиев, 2006: 338, 342]. Abbasqulu xanın ikinci həyat yoldaşı Tərlan xanımdan 7 övladı olub: Kərim xan, Əli xan, Həsən xan, Xanlar xan, Fəxrəntac xanım, Gövhərtac xanım və Tacı xanım [Quliyev, 2010: 102-103]. Haqqında söhbət açdığımız fotoşəkildə Abbasqulu xandan sağda oturan onun qızı Gövhərtac xanımdır, qucağındakı uşaq oğlu Əziz xandır. İkinci cərgədə solda ayaq üstdə dayanan ikinci şəxs onun həyat yoldaşı Bəhram xan Naxçıvanskidir. Bəhram xan 1872-ci ildə Naxçıvan şəhərində İsmayıl xanın oğlu Aman xanın ailəsində anadan olmuşdur. Anası Xanbikə Xurşidbanu Natəvanın qızıdır. Uşaqlıq illəri 1886-cı ildən etibarən Şuşada keçmişdir. 1899-1904-cü illərdə Naxçıvan şəhər polis pristavının köməkçisi işləmişdir. 1898-1903-cü illərdə Naxçıvan şəhərindəki müsəlman ibtidai məktəbinin fəxri nəzarətçisi də olmuşdur. Bəhram xanın kollej, katib, asessor, titulyar müşavir, yəni saray müşaviri olması haqda da məlumat vardır. O, 1906-1909-cu illərdə Naxçıvan şəhərinin starostası olmuşdur. 1919-cu ilin yanvar ayından Naxçıvan Araz-Türk Respublikasının xarici işlər naziri vəzifəsində işləmişdir. 1919-cu ilin avqustundan Naxçıvan şəhərində yerləşən Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorunun köməkçisi işləyən Bəhram xan həmin ilin sonunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyinin Lənkəranda tam səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmişdir.

1920-ci ildən İrana mühacirətə gedən Bəhram xan Səlmasda və Təbrizdə yaşamışdır. O, Culfa-Təbriz dəmir yolunda yoxlayıcı işləməklə bərabər, həm də "Müstəqil Qafqaz" təşkilatının üzvü

olmuşdur [Нагдалиев, 2006: 342]. Fotoşəkildə ikinci cərgədə Bəhram xandan sağda ayaq üstdə duran Abbasqulu xanın oğlu Həsən xandır. Onun qarşısında oturan qadın həyat yoldaşı Nuraleyin xanımdır. Rus hərbi şərqşünası K.N.Smirnov yazır ki, Abbasqulu xanın oğlu Həsən xan 1934-cü ildə İrəvanda yaşamışdır. Amma Həsən xanın oğul nəvəsi Turhan Turqutun dediyinə görə, onun ata babası Həsən xan 1927-ci ildə İrana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Ona görə də K.N.Smirnovun məlumatı düzgün deyil.

Həsən xan 1898-ci ildə Bəhmən Mirzə Qacarın qızlarından Nuraleyin xanımla ailə qurmuşdur [Исмаилов, 2009: 244]. Bu nikahdan beş uşaqları olub: Hüseyn xan, Fərid xan, Ruhsarə, Sami və Adilə xanım.

Həsən xanın böyük oğlu Hüseyn xan 1900-cü ilin noyabr ayında İrəvan şəhərində doğulmuşdur. O, İrəvandakı gimnaziyanı bitirmişdir. 1917-ci ilin oktyabr ayında (köhnə təqvimlə), Rusiyada hökumətin yıxılmasından sonra erməni daşnaklarının terrorundan yaxa qurtarmaq üçün Həsən xan ailəlikcə Naxçıvana köçmüşdür. Bir müddət Naxçıvanın müdafiəsində döyüşən Həsən xanın oğlu Hüseyn xan sonralar Türkiyəyə getmiş və Osmanlı ordusunda zabit kimi hərbi xidmətə başlamışdır. Türkiyə ordusunun apardığı döyüşlərdə fərqlənən Hüseyn xan "Dəmir Hilal" nişanı ilə təltif edilmişdir. Sonrakı döyüşlərdə şücaətinə görə onu "İstiqlal" medalı ilə təltif etmişlər. Müharibə qurtardıqdan sonra Ankarada mühafizə alayında hərbi xidmətini davam etdirmişdir. 1930-cu ildə hava qüvvələrində hərbi xidmətə başlayan Hüseyn xan Fransaya iki illiyə ezam olunur. 1932-ci ildən 1946-cı ilədək hərbçi təyyarəçilərin yetişdirilməsində əlindən gələni əsirgəmir. Türkiyənin hava qüvvələrində çox sevilən, əfsanəvi bir zabitdən çox, həm də dərin zəkası ilə tanınır. 1960-cı ildə ona general hərbi rütbəsi verilir. Sonralar istefaya çıxan Hüseyn xan 1971-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir. Hüseyn xan 1936-cı ildə Ləman adlı qızla ailə qurmuş, Nur və Turhan adlı iki uşağı olmuşdur. Onlardan biri – 1940-cı ildə doğulan Nur Ümit Arik adlı diplomatla ailə qurmuşdur. Digəri Turhan Turqutdur ki, 1946-cı ilin iyul ayında Türkiyənin İzmir şəhərində doğulmuş və Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirmişdir (Turxan Turqut).

Fotoşəkildə ön cərgədə soldan birinci Abbasqulu xanın oğlu Xanlar xandır, qucağındakı oğludur. Abbasqulu xanın qarşısında oturan isə sonbeşik qızı Tacı xanımdır. O, Pənah xan Makinskinin oğlu Əli xanla ailə qurmuşdur.

Abbasqulu xandan solda oturan qızı Fəxrəntac xanımdır. Arxa cərgədə solda ayaq üstə dayanan Rəhim xan Naxçıvanski balaca qızı Xurşidlə, ondan sağdakı isə Fəxrəntac xanımın həyat yoldaşı Cəfərqulu xan Naxçıvanskidir.

Fəxrəntac xanımın yanındakı Cəfərqulu xanın ikinci həyat yoldaşıdır. Onun adı Bəyim Kəngərlidir. Fəxrəntac xanımın qarşısında oturanlar onun qızı Nazlıbəyim, oğlu III Kalbalı xandır. Abbasqulu xanın böyük oğlu Həsən xan Türkiyənin Əskişəhərində 1956-cı ilədək yaşamış və orada da vəfat etmişdir. Onlar Türkiyədə Turqut familiyasını qəbul etmişlər. Turhan Turqutun dediyinə görə, babası Həsən xan deyirmiş ki, biz Turqutlar soyundanıq (Turxan Turqut). Yəqin ki, Turqutlar Qacarların Türkiyədə yaşayan bir qolu olmuşdur.

Abbasqulu xan İrəvanski 1905-ci ildə İrəvanda və Naxçıvanda xalqı başına toplayaraq erməni daşnaklarına qarşı vuruşmuş, müsəlmanların İrəvandan köçürülməsinin qarşısını almışdır.

Abbasqulu xanın birinci həyat yoldaşı Bilqeyis xanımdan 3 övladı – 2 oğlu və 1 qızı olmuşdur. Böyük oğlu Əli xandır ki, evdə Ağa xan çağırıblar. Əli xan məşhur hərbçi idi. 1918-ci ildə Naxçıvanın müdafiəsində vuruşmuş, sonra qardaşı Kərim xanla Kabardaya getmişdir. Onun Bülbül xanım adlı qızı olmuş və bir müddət Naxçıvanda yaşamışdır.

Abbasqulu xanın ikinci oğlu Böyük xanın (əsl adı Məmmədqulu xandır) həyat yoldaşı Tovuz xanım Naxçıvanskaya İsmayıl xanın oğlu Bəhman xanın qızıdır. Tovuz xanımın anası Çimnaz xanım general-mayor II Kalbalı xanın qızıdır. Məmmədqulu xanla Tovuz xanımın 7 övladı olub: Nazxanım, Yəməntac xanım, Mehdiqulu xan, Əfşan xanım, Allahyar xan, Davud xan və Nəcəf xan.

Allahyar xan 1919-cu ildə Naxçıvanda erməni daşnaklarına qarşı mərdliklə vuruşmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində o, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) Tibb İnstitutunda oxumuşdur. 1937-ci ildə repressiyanın qurbanı olmuşdur [Quliyev, 2003: 102-104].

NƏTİCƏ

Bu gün dünyanın ən gözəl və abad şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın mərkəzində Cəmşid xan Naxçıvanskinin ev-muzeyi yerləşir. Muzeyin böyük salonunda bu tarixi fotoşəkillə qarşılaşanda bir an ərzində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşmüş mərd oğulları xəyalən xatırlayırıq. Bu tarix çox-çox qədimdir, zəfərlidir, faciəlidir. Dahi dövlət xadimi, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik kəlamı keçmiş tariximizin doğru-dürüst araşdırılması tələbini önə çəkir: "...İrəvan xanlığı var, Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-biri ilə çox bağlı idi. İndi ermənilər deyirlər ki, yox, orada ermənilər olubdur. Amma, həqiqətən, İrəvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığını siz dərindən öyrənəndə, mütləq İrəvan xanlığına gedib çıxacaqsınız. İrəvan xanlığı haqqında materialları Rusiyanın arxivlərində, Sankt-Peterburqda, rus imperiyasının arxivlərində tapacaqsınız və görəcəksiniz ki, dünyada nələr var" [AMEA Naxçıvan Bölməsi, 2005: 27-28].

Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız tarixi fotoşəkil də İrəvan və Naxçıvan xanlarının bir-birlərinə çox yaxın və sədaqətli olduqlarını təsdiqləyən orijinal arxiv sənədidir. Araşdırmalar göstərir ki, fotoşəkil təxminən 1902-ci ildə Naxçıvanda çəkilmişdir. Abbasqulu xan hər iki tərəfin ağsaqqalı sayılırdı. General-adyutant Hüseyn xan Naxçıvanski qardaşları Rəhim xana və Cəfərqulu xana külli miqdarda pul göndərirmiş ki, İrəvanda Abbasqulu xana çatdırsın. O, İrəvan ətrafındakı torpaqları alsın, imkan verməsin ermənilərin almağına. Abbasqulu xan Naxçıvanskilərin İrəvanda səlahiyyətli nümayəndəsi idi. Abbasqulu xan Naxçıvanski təxminən 1912-ci ildə İrəvan şəhərində vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr edilmiş müşavirədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin çıxışı. (2002, 15 avqust). *AMEA Naxçıvan Bölməsi toplusu.*

Çingizoğlu, Ə. (2007). İrəvan xanları, onların mənşəyi və nəsilləri. *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri* (6-cı buraxılış). Adiloğlu.

İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (2009). Azərbaycan.

Quliyev, M.R. (2004, 31 avqust). Zəfər və faciə. *Şərq qapısı.*

Quliyev, M.R. (2013). *Naxçıvan xanlığının Qafqazda siyasi mövqeyi və əlaqələri. Əcəmi.*

Quliyev, M.R. (2010). Abbasqulu xan İrəvanski və nəsil şəcərəsi. *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri* (7-ci buraxılış). Adiloğlu.

Turhan Turqutun xatirələri (müəllifin arxivindədir).

Zeynalov, Ə. (1999). *İrəvan ziyalıları.* Oğuz eli.

Бутков, П.Г. (1869). *Материалы для новой истории Кавказа с1722 по 1802 г.* СПб.

Исмаилов, Э.Э. (2009). *Персидские принцы из дома Каджаров в Российской империи*. Старая Басманная.

Исмаилов, Э.Э. (2003). Ханы Хойские к родословной и биографиям. *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri* (4-cü buraxılış). Adiloğlu.

Каджар, Ч. (2001). *Каджары.* XXI YNE.

Нагдалиев Ф.Ф. (2006). *Ханы Нахчыванские в Российской империи*. Новый Аргумент.

Национальный Архив Грузии (НАГ): Ф. 16,опись 1, д. № 8887.

Потто В.А. (1886; 1994). Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях (3-ий том). Типо-лит. Р.Голике; переиздание – Кавказский край.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.06.2026
Son variant 12.06.2026